

IDENTITATEA EUROPEANĂ: ABORDARE TEORETICO- METODOLOGICĂ

EUROPEAN IDENTITY: THEORETICAL-METHODOLOGICAL APPROACH

Valentin BENIUC, ORCID: 0000-0002-8980-7120
Universitatea de Studii Europene din Moldova
Chișinău, Republica Moldova

Liliana BENIUC, ORCID: 0000-0002-1094-2662
Universitatea de Stat din Moldova
Chișinău, Republica Moldova

CZU: 327:061.1 UE

e-mail: valentinbeniuc@gmail.com
e-mail: liliana.beniuc@usm.md

This article analyses certain aspects regarding the formation of European identity and the theoretical conceptualization of this process. It delves into the cultural, political, and historical dimensions in approaching this phenomenon, as well as certain aspects pertaining to the methodology of researching national and European identity, and the dialectical interaction between these two identity dimensions. It is noted in this context that determining and implementing the model of European identity represents one of the primary tasks in the development of the European Union. The authors highlight the multitude of historical, political, social, and normative paradigms concerning this phenomenon. From this perspective, the authors demonstrate the necessity of researching the object of study through the lens of various historical contexts, theoretical perspectives, and political realities, which requires an interdisciplinary and multi-aspectual approach.

Keywords: *communicative conception, European identity, European unity, European cohesion, Europeanization, interdisciplinary approach, neofunctionalism theory, post-national identity, politicization.*

INTRODUCERE

Necesitatea abordării identității europene și elaborării unor cursuri universitare este actuală și de o stringentă necesitate practică și științifică. *În primul rând*, formarea identității europene este un proces ce se manifestă la intersecția multiplelor sfere de activitate, interese, deprinderi, tradiții și mentalități nu doar naționale, dar și regionale – dimensiuni expuse unor serioase influențe și transformări din partea unor factori de importanță majoră, ce reprezintă necesitatea, dar și capacitatea formării unor sisteme de securitate, de reducere la minimum a unor conflicte regionale, a unui război între țările europene și alte centre de putere. *În al doilea rând*, a înțelege identitatea europeană, premisele apariției acesteia, parcursul dezvoltării ei ar însemna formarea unor capacități științifice și instituționale de administrare a acestui proces. *În al treilea rând*, este ne-

cesar să înțelegem nu doar aspectele pozitive, dar și cele negative ale unei asemenea construcții identitare, care, de fapt, este un produs intelectual, deci și subiectiv.

MATERIAL ȘI METODĂ

Practica formării identității europene sugerează că, în afara metodelor tradiționale politologice de analiză, abordarea identitară necesită utilizarea atât a metodelor politologice normative, cât și a celor caracteristice antropologiei, sociologiei și istoriei. Abordarea interdisciplinară a identității europene este condiționată, în primul rând, de transformările dinamice în câmpul coeziunii europene, influențat de voluntarismul decizional, consecințele migrației, crizei constituționale și celei migraționiste, mișcarea globală pentru drepturile omului. Astfel, metoda antropologică permite a determina ce reprezintă identitatea și convingerile identitare pentru un anumit individ, grup social sau națiunea unui stat. Metoda sociologică analizează viziunile identitare ale reprezentanților din mediul intelectualității, persoanelor notorii, oamenilor creativi, persoanelor talentate ce reprezintă mari centre de ordin politic, sociocultural, științific și economico-financiar. Istoricii, la rândul lor, ne amintesc despre calea sinuoasă și de lungă durată în formarea societăților europene, unele dintre care nici până în prezent nu și-au definit identitatea.

REZULTATE ȘI DISCUȚII

Într-o formă originală – a romantismului literar și a unei metafore, ce reflectă desul de elocvent realitatea ce se referă la obiectul de studiu, Jeffrey T. Checkel și Peter J. Katzenstein expun cauzele și explică necesitatea studierii identității europene în felul următor: „Corabia identității europene plutește în ape necunoscute. Pânzele acesteia sunt expuse presiunii vântului, iar peste golf spumele albe semnalizează apropierea furtunii. Echipajul este la maximum concentrat, însă unii membri își demonstrează deschis nemulțumirea. Rezervele de provizii și apă sunt suficiente, lipsesc însă hărțile de navigare și ocheanele. Sesizând lipsa direcției de plutire și îngrijorați de înrăutățirea timpului, unii pasageri se odihnesc sub razele apusului, alții se adăpostesc mai aproape de bărcile de salvare, manifestă neliniște în așteptarea furtunii. Întrucât direcția călătoriei este necunoscută, aceasta pentru unii devine insuportabilă, pentru alții – de-a dreptul periculoasă. Neliniștea și neîncrederea, nu însă speranța și certitudinea, determină această situație” [1, p. 1-2]. Prin această descriere metaforică autorii își exprimă îngrijorarea față de situația în domeniul cercetării și formării identității europene, a cărei dezvoltare este comparată cu „mișcarea vasului maritim al cărui echipaj nu cunoaște direcția plutirii, este lipsit de instrumente de navigație, suferă de absența unui adevărat căpitan și a unei discipline adecvate de echipă” [1, p. 2-8]. În acest sens, „corabia”, care reprezintă mișcarea ce întruchipează procesul cunoașterii și socializării identității europene, riscă să naufragieze.

Cauzele formării identității europene sunt explicate de către Jeffrey T. Checkel și Peter J. Katzenstein, prin atitudinea elitelor europene față de acest proces, care deseori își exprimă dezacordul în raport cu tabloul prezentat. În acest context, *o parte* din elitele

respective tratează Uniunea Europeană drept mecanism de soluționare a problemelor, care în trecut periclita pacea și prosperitatea și care nu puteau fi soluționate de statele europene dispersate. În acest sens UE este un proiect, care își trage originea din Epoca Renașterii și reprezintă un mijloc sigur de a spune „nu” războaielor dezastruoase ale sec. al XX-lea, într-un oarecare sens și-a îndeplinit misiunea. În pofida faptului că Uniunii Europene nu i-a reușit nici până în prezent să formeze o viziune generală cu privire la „cine suntem”, elitele europene consideră că timpul este de partea acesteia. *O altă parte (mai puțin numeroasă)* a elitelor respective se află într-o situație și mai sigură în raport cu edificarea unei clare identități europene. În acest sens, discuțiile și anumele îngrijorări din ultimii ani sunt substituite cu o politică identitară inspirată din romantismul sec. al XIX-lea. În acest context „Europa păcii durabile, a prosperității sociale, a drepturilor omului” treptat a fost înlocuită cu „Europa pentru europeni”.

Expusele puncte de vedere constituie, de fapt, ipotezele de lucru, pentru o abordare maximal obiectivă și de-ideologizată, care deschide noi orizonturi în abordarea identității europene, având în vedere inclusiv revenirea țărilor Europei de Est în sistemul comunitar european; permite sesizarea unei reale identități – sentimentele identitare europene, care în condițiile actuale „se deteriorează și se formează în același timp”. În acest sens remarcăm observația cercetătorilor Jeffrey T. Checkel și Peter J. Katzenstein, potrivit căreia finanțarea de către instituțiile europene a diverselor proiecte de cercetare formează sentimentul datoriei profesionale de a elogia Uniunea Europeană, fapt ce aduce serioase deservicii nu doar Uniunii ca structură, dar și cauzei cercetării științifice. În acest sens, Jeffrey T. Checkel și Peter J. Katzenstein afirmă că existența unor procese, forțe politice și pretinse proiecte realmente frânează devenirea și consolidarea unei identități europene general acceptate, chiar dacă aceasta este serios devansată de integrarea economică europeană. Succesele economice ale Uniunii Europene, inclusiv în formarea pieței comune, zonei euro, spațiului Schengen și realizarea unei spectaculoase politici de extindere, nu pot substitui procesele reale de edificare a conștiinței identitare europene. Mecanismele materializării acestor proiecte sunt diferite: integrarea economică și politică se realizează prin instrumente tehnocratice, iar politica identitară se realizează prin metode de educație, socializare și formare continuă (neintermitentă) pe întreg spectrul social și de vârstă [1, p. 2-8]. În acest sens, formarea identității europene este o acțiune de lungă durată, cu o pronunțată inerție socială, iar scopurile scontate deseori nu coincid cu finalitățile de-facto.

Noțiunea „*identitate europeană*” apare în circuitul științific în anul 1973, în contextul adoptării „Declarației privind identitatea europeană” [2], aceasta fiind considerată drept o categorie care poate contribui esențial la consolidarea unității europene. În accepțiunea autorilor Declarației, noțiunea „*identitate europeană*” reprezenta asemenea dimensiuni, precum: democrația reprezentativă, supremația legii, coeziunea socială și drepturile omului. Aceste componente identitare se construiesc și sunt concepute în baza intereselor și angajamentelor comune ale statelor-membre. Esența termenului „*identitate europeană*” deseori este concepută variat, precum sunt diferit abordate rezultatele edifi-

cării identității europene. Pe de altă parte, majoritatea autorilor împărtășesc aceeași viziune: identitatea europeană este factorul fundamental al consolidării unității europene. În acest context Francis Fukuyama afirmă că apariția identității post-naționale reprezintă o reală posibilitate pentru europeni de a supraviețui după cele două războaie mondiale, în caz contrar naționalismul de stat ar fi pus capăt civilizației europene [3]. Altfel spus, recunoscutul savant american consideră că edificarea identității europene are loc în baza identității antinaționale, care, în opinia lui Francis Fukuyama, poate fi periclitată de „germanizarea Uniunii Europene” [3].

Vorbind despre premisele identității europene, menționăm faptul că pe parcursul istoriei statele europene erau angajate într-un război continuu. În această ordine de idei este complicat de a identifica izvoarele unității europene. Elisabeth Bakke, cercetător la Universitatea din Oslo, consideră în acest sens că țările europene pe parcursul secolelor au avut puține trăsături și interese comune. Luând în calcul acest fapt, Elisabeth Bakke propune reabordarea parcursului istoric. Astfel, multiplele lupte dintre diversele dinastii și state europene urmează a fi considerate de către istoricii cercetători drept „războaie interne” [4]. Cercetătoarea norvegiană consideră că însăși cultura, apartenența națională, limbile naționale constituie serioase impedimente în calea edificării unității și identității europene. În pofida acestui fapt, Elisabeth Bakke consideră că o anumită ieșire din situația creată poate servi limba engleză, vorbită de elitele europene și de o parte considerabilă din europeni; or, limba de comunicare poate servi drept instrument de apropiere a diferitor națiuni și popoare. În acest context, limba engleză și unitatea europeană nu contravin, tot așa cum nu contravin limbile native ale statului național. Un alt factor pe care Elisabeth Bakke îl consideră important, care ar contribui la consolidarea unității și, implicit, a identității europene, este „*dușmanul extern*”. În acest sens, cercetătoarea consideră că un război dintre UE și Rusia ar fi tocmai indicat [4]. În opinia noastră, afirmația data pe cât de categorică este, în aceeași măsură este și distructivă; or, structura și sistemul funcțional al UE se axează pe generarea relațiilor de pace și colaborare, atât în cadrul Uniunii, cât și în afara acesteia. Considerăm că o asemenea abordare contravine naturii UE și direcționează spre deteriorarea nu doar a unității identitare, dar și a proiectului unional, în ansamblu. La rândul lor, V. Inozemțev și E. Kuznețov propun un alt traseu de formare a identității europene, de asemenea construit pe contrapunere. Autorii ruși consideră că Uniunea Europeană își formează identitatea mizând pe diferențele culturale și mentale dintre UE și SUA, ținând cont totodată de trăsăturile comune în acest sens [5, p. 3-14].

În opinia noastră, dezvoltarea identității europene, bazată pe principiul consolidării comunității împotriva dușmanului extern sau în detrimentul rivalului/partenerului geopolitic, este contraproductivă și contravine misiunii de bază a unității europene. Or, după cum menționează Juan M. Delgado-Moreira (Universitatea Standford), „identitatea europeană este necesară Uniunii Europene pentru a se proteja de fragmentare, haos și diverse conflicte – militare, sociale, economice și politice, pentru a contribui la menținerea și consolidarea unității, solidarității, subsidiarității, armoniei și colaborării” [6].

Actualmente, identitatea europeană reprezintă o problemă cu caracter dublu. În primul rând, identitatea este solicitată la nivelul Uniunii, fiind clar concepută atât în cadrul UE, cât și în afara acesteia. În al doilea rând, Europa urmează a fi integrată nu doar din perspectiva relațiilor politice, economice și democrațiilor existente, dar și din cea a existențelor identității, care deseori sunt centrifuge și distante în raport cu instituțiile europene supranaționale. În acest sens, caracterul problemei generează întrebarea de fond, pe care sociologul rus Mihail Berendeev o enunță în felul următor: „Ce este identitatea europeană – o uniune a identităților sau a unei singure identități?” [7]. Remarcăm în acest sens că multidimensionalitatea teoretică și practică a identității europene, conceperea diversă a acestui fenomen, multiplele contexte de abordare a acesteia contribuie la diluarea esenței acestei noțiuni, care uneori este concepută drept expresie a unei construcții ideale. Acest fapt presupune caracterul interdisciplinar teoretic și metodologic al cercetării acestui fenomen, dar și percepția practică a acestui proces.

Conglomeratul menționatelor interacțiuni, precum ambivalența identitară europeană, poate fi clarificat și adaptat la necesitățile sociale prin intermediul unor politici adecvate. Menționăm în acest sens că politica și diversele forme de politizare permit transferul problemelor identitare în cadrul unor procese de interes public, fapt ce presupune determinarea unor scopuri, a căror realizare implică necesitatea elaborării unor planuri, programe și parcursuri bine determinate, adoptarea unor decizii, realizarea cărora implică necesitatea acțiunilor de ordin teoretic și practic. Pentru a elucidă aspectele practice de manifestare ale identității europene asemenea lui Jeffrey T. Checkel și Peter J. Katzenstein, vom utiliza noțiunea „politizare” [1, p. 2-8]. În prezenta lucrare noțiunea „politizare” nu este abordată din perspectiva unei percepții obișnuite, unei conotații negative (de ex., politizarea justiției sau politizarea educației). Noțiunea „politizare” reprezintă o tentativă de a interpreta și construi identitatea europeană prin prisma procesului politic, în baza deciziilor politice, în cadrul instituțiilor politice europene; de a-i atribui acestei identități un caracter politic, de a o edifica prin utilizarea instrumentelor politice.

„Politizarea”, concepută drept acțiune politică, instrument de soluționare a diverselor probleme prin acțiuni politice, implică un anumit număr de actori, care contribuie la dezvoltarea continuă a procesului politic. Politizarea face ca problemele societății să devină parte a procesului politic cu impact social pozitiv. Rolul determinant în acest proces este atribuit birocrăției și intelectualității europene, preocupate de conceperea teoretico-practică și de elaborarea bazei normative ce se află la baza formării identității europene. Proiectele acestora se lovesc deseori de alte planuri și intenții deseori xenofobe, naționaliste, antiglobaliste și eurosceptice, ce se manifestă deseori în sportul de performanță, sfera intereselor naționale (non-comunitare), confruntarea UE cu procesele migraționiste, lipsa surselor energetice, concurența economică. În acest context, formarea identității europene comportă necesitatea unei abordări constructiviste și a unor actori bine motivați și foarte creativi, capabili să înțeleagă esența multiplelor procese europene, care se desfășoară pe diverse dimensiuni: europeană, națională, regională, transnațională, globală. În plus, este important să se înțeleagă că evoluția identităților eu-

ropene este condiționată inclusiv de spațiul „liber” ce se formează din contul proiectelor eșuate și care permite realizarea noilor proiecte politice; de diversele contexte globale – istoric, politic, economic, cultural, cel al dezvoltării ordinii mondiale, echilibrului de forțe, formării noilor centre de putere, evoluției sistemului politic global. Pentru ilustrare menționăm, de exemplu, că geneza ambivalenței identitare a Uniunii Europene rezidă în trecutul istoric al Europei, care face ca identitatea colectivă a Europei să fie una complexă și contradictorie, mai ales după aderarea la UE a țărilor est-europene.

În linii generale, identitatea este expresia imaginației colective despre sine ce își găsește reflectare în discursurile publice, simbolurile politice, memoria colectivă și succedarea elitelor la putere. Mai mulți cercetători (școli teoretice) tratează diferit problema cum poate fi identificată și definită identitatea colectivă. Unii o depistează în cadrul instituțiilor europene și în capacitatea lor de a educa și forma sentimentul de a fi european; alții consideră că identitatea este expresia practicilor sociale, precum administrarea proprietăților comune, proceselor politice comune, utilizării în comun a resurselor. Notificăm în acest context importanța: abordărilor teoretic-o-practice cu privire la identitatea europeană; politizării drept instrument de edificare a identității europene; abordării interdisciplinare a fenomenului dat.

Abordările teoretico-practice cu privire la identitatea europeană le vom analiza succint prin prisma teoriei neofuncționaliste elaborate de Ernst B. Haas [8] și a concepției comunicaționale promovate de Karl Deutsch [9]. Menționăm în acest sens că teoria neofuncționalistă se focusează pe studierea elitelor politice și a activității acestora în condițiile integrării europene. Spre deosebire de David Mitrany, fondatorul teoriei funcționaliste în relațiile internaționale, Ernst B. Haas, a studiat impactul presiunilor politice ce exprimau interesele pentru integrarea europeană asupra politicianilor europeni. Savantul presupunea că elitele vor accepta politica integrării statelor europene, inclusiv sub influența opiniei publice și a grupurilor de presiune; or, distanțarea de acest proces presupunea anumite riscuri și costuri, deloc convenabile pentru elitele europene. În acest sens Ernst B. Haas menționa că elitele europene sunt nevoite, asemenea cicliștilor, să pedaleze, în caz contrar acestea riscă să „cadă”. Identitatea europeană în cercetările savantului Ernst B. Haas se aflau pe locul secund, presupunându-se că aceasta rezultă din structura funcțională a procesului integraționist și din interesele actorilor politici.

Pe de altă parte, Karl Deutsch în concepția sa comunicațională cu privire la „*integrarea regională*” atrage o deosebită atenție fluxurilor informaționale, de mărfuri și servicii drept indicator al consolidării comunității europene [10]. În contextul consolidării unității naționale, savantul Karl Deutsch menționa despre importanța difuzării simbolurilor culturale comune, evidențiind în mod deosebit rolul „integrării comunicaționale” [11]. Referindu-se la teoria sistemelor cibernetice, Karl Deutsch sublinia necesitatea aplicării metodelor statistice în analiza procesului de integrare, care la acel moment demonstra cu elocvență că nivelul interdependenței intranaționale (în diverse domenii) devansează cu mult interdependența intranațională a țărilor europene.

Deși teoria neofuncționalistă și cea comunicațională sunt bine definite și prezintă un deosebit interes științific, niciuna dintre ele nu reprezintă o viziune clară cu privire la aspectele politice ale integrării și, implicit, ale identității europene. Chiar dacă viziunile lui Karl Deutsch oferă serioase șanse de a conceptualiza și operaționaliza fenomenul identității europene, aspectul politic al acestuia rămâne în zona neclarităților conceptuale, fiind expus în baza gândirii și expresiei cibernetice. În acest sens, atât Ernst B. Haas, cât și Karl Deutsch, nu au reușit o mai elocventă viziune cu privire la aspectul politic al identității europene.

Aspectul politic (politizarea) al identității europene. În pofida viziunilor lui Karl Deutsch cu privire la persistența identității naționale, identitatea europeană se dezvoltă treptat la interferența dintre viziunile politice ale elitelor europene și dispoziția socială, aspirațiile de „jos”. Începând cu anii 1990, drept reacție la intensificarea procesului integraționist european, apare o bogată bibliografie științifică în care sunt abordate integrarea și identitatea europeană din perspectiva: a) guvernantei europene într-o abordare multilevel, b) instituționalismului istoric, c) constructivismului ideologic.

Un loc important în acest context revine viziunilor prin care se afirmă că politica europeană identitară are un caracter mai mult normativ decât empiric. Afirmarea se bazează în special pe teoria socială a lui Ju. Habermas cu privire la „patriotismul constituțional” [12], care, în opinia unor cercetători, nu prea ține cont de faptul că factorul politic este expresia puterii politice, concurenței și a diverselor conflicte sociale, fapt care de asemenea influențează procesul formării identității europene. Urmare a celor expuse devine clar că identitatea se formează la interferența dintre abordarea normativă și realitatea empirică. În plus, abordarea teoretică a identității europene se deosebește printr-un evident handicap – subaprecierea factorului politic și a politizării procesului identitar.

Un rol deosebit în edificarea identității europene aparține „europenizării”, noțiune și proces a căror cercetare formează o anumită viziune cu privire la modelarea unității europene – concepție ce reprezintă un ansamblu de procese politice și instituționale interdependente și reflectă interacțiunea multidimensională dintre Uniunea Europeană și statele europene [13]. În acest sens menționăm că UE nu domină statele membre, eradicându-le astfel identitatea națională. Totodată, statele naționale sunt puse în situația de a-și delega anumite împuterniciri și competențe, reducându-și, de fapt, din propria suveranitate. Pe de altă parte, totalitatea competențelor delegate Uniunii Europene sunt partajate între reprezentanții statelor membre care în ansamblu constituie guvernanta europeană.

Ținând cont de faptul că politizarea este un proces de orientare a problemei în sens politic, de transformare a acesteia în calitate de componentă a procesului politic, menționăm dezbaterile europene cu privire la Constituția UE și la eșuarea acestui proces în Franța și în Țările de Jos. Cazul „Constituției Europene” conturează două direcții de realizare a identității europene. *Prima* rezidă în adoptarea acestui document, drept expresie a instituționalizării menționatei identități la nivelul general european;

cea de a *doua* direcție era îndreptată spre interiorul statelor membre ale căror națiuni urmau să legitimizeze identitatea europeană, prin votul unanim și adoptarea preținsei Constituții.

CONCLUZII

Urmarea celor expuse, menționăm că la formarea identității europene contribuie mai mulți factori, unii dintre care contribuie la reproducerea identității naționale, la consolidarea statului național, la formarea patriotismului local. În acest sens, formarea identității europene este un proces ce se manifestă la interferența multiplelor sfere de activitate, interese, deprinderi, tradiții și mentalități naționale, implicit regionale și a necesității, dar și capacității instituțiilor europene privind formarea unor sisteme de securitate, de reducere la minimum a unor conflicte regionale, preîntâmpinarea unui eventual război între țările europene din cauza intereselor economice și necesitatea lichidării disparităților în ceea ce privește nivelul de trai și standardele de viață. În acest sens, identitatea europeană nu este un fenomen unitar, ci unul pluriidentitar, iar metodologia cercetării obiectului de studii are un caracter interdisciplinar.

Referințe:

1. CHECKEL, J.T., KATZENSTEIN, Peter J. *European identity*. Cambridge University Press, 2009. 260 p. ISBN-13 978-0-511-48096-6
2. Document on the European Identity. Published by the Nine Foreign Ministers, Copenhagen, 14 December 1973. European Political Cooperation, Fifth Edition, 1988. Disponibil: <http://aei.pitt.edu/4545/> [Accesat: 01.09.2023]
3. FUKUYAMA, F. *The Challenges for European Identity*. În: The Global Journal. 2011. December. Disponibil: <http://theglobaljournal.net/article/view/469/> [Accesat: 01.09.2023]
4. BAKKE, E. Towards a European Identity? In: *Arena Working Paper*, 1995, No.10. Disponibil: https://www.researchgate.net/publication/265156157_Towards_a_European_Identity [Accesat: 01.09.2023]
5. ИНОЗЕМЦЕВ, В., КУЗНЕЦОВА, Е. Возвращение Европы. В поисках идентичности: европейская социокультурная парадигма. В: *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. № 6, с. 3–14. ISSN 0131-2227
6. DELGADO-MOREIRA, J.M. *Cultural Citizenship and the Creation of European Identity*. ISSN: 1198 3655. Disponibil: <http://www.sociology.org/content/vol002.003/delgado.html> [Accesat: 01.09.2023]
7. БЕРЕНДЕЕВ, М.В. «Европейская идентичность» сегодня: категория политической практики или дискурса? Disponibil: <https://cyberleninka.ru/article/n/evropeyskaya-identichnost-segodnya-kategoriya-politicheskoy-praktiki-ili-diskursa> [Accesat: 03.09.2023]

8. HAAS, E.B. *The Uniting of Europe: Political, Social, and Economic Forces, 1950–1957*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1958. 551 p. ISBN 0-268-04346-9
9. DEUTSCH, K.W. *Nationalism and Social Communication*. Cambridge, Mass.: Technology Press of the Massachusetts Institute of Technology, and New York: Wiley, 1953.
10. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. 2001. *Biographical Memoirs: Volume 80*. Washington, DC: The National Academies Press. ISBN: 9780262540018. Disponibil: <https://doi.org/10.17226/10269> [Accesat: 03.09.2023]
11. СТРЕЖНЕВА, М.В. *Теории европейской интеграции*. Disponibil: // <https://cyberleninka.ru/article/n/teorii-evropeyskoy-integratsii> [Accesat: 04.09.2023]
12. ПОГОРЕЛЬСКАЯ, С.В.. *Юрген Хабермас о европейской интеграции: от воодушевления до разочарования (2011-2018)*. Disponibil: // <https://cyberleninka.ru/article/n/yurgen-habermas-o-evropeyskoy-integratsii-ot-voodushevleniya-do-razocharovaniya-2011-2018> [Accesat: 04.09.2023]
13. ГРОМОГЛАСОВА, Е.С. *Концепция европеизации в зарубежной политологии*. Disponibil: // <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptsiya-evropeizatsii-v-zarubezhnoy-politologii> [Accesat: 04.09.2023]